

۱۳۵۵۴۵۳

کتاب در قرون وسطایی

ابن جنش قرون وسطایی

در

نوربان فتودال

نوشته: محمدرضا فشاھی

مصحح: عزیزالله علیزاده

انتشارات فردوس

سرشناسه : قشاهی، محمدرضا، ۱۳۲۴-
 عنوان و نام پدیدآور : واپسین جنبش قرون وسطایی در دوران فتودال
 / محمدرضا قشاهی / مصحح عزیزالله علیزاده.
 مشخصات نشر : تهران: فردوس، ۱۳۹۴.
 وضعیت ویراست : [ویراست ۲]
 مشخصات ظاهری : ۲۸۰ ص. مصور، جدول، نمونه.
 شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۳۲۰-۵۵۶-۰
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا (فهرست نویسی پیش از انتشار)
 یادداشت : کتابنامه.
 یادداشت : نمایه.
 موضوع : فتودالیسم.
 موضوع : جنبش ها و قیام ها -- ایران -- تاریخ.
 موضوع : بایبه -- ایران.
 شناسه افزوده : علیزاده، عزیزالله، ۱۳۵۰-، مصحح.
 رده بندی کنگره : ۵۱۳۹۴ ف ۹ / ف ۶۵ / DSR
 رده بندی دیویی : ۳۲۱/۳
 شماره کتابشناسی ملی : ۳۹۷۱۳۴۱
 تاریخ درخواست : ۱۳۹۴/۰۷/۰۱
 تاریخ سخگویی : ۱۳۹۳/۱۲/۰۵
 کد یکپارچه : ۳۹۶۹۹۳۹

انتشارات فردوس

خیابان انقلاب. خیابان دانشگاه. کوچه میترا. شماره ۷. واحد ۱ - تلفن: ۶۶۴۹۵۷۷۹-۶۶۱۱۸۰۳۱

واپسین جنبش قرون وسطایی در دوران فتودال

محمدرضا قشاهی

مصحح: عزیزالله علیزاده

ناظر فنی چاپ: زهرا یاسینیان

چاپ اول: تهران - ۱۳۹۵

چاپ: منصور

۱۰۰۰ نسخه

همه حقوق محفوظ است.

شابک ۹۷۸-۹۶۴-۳۲۰-۵۵۶-۰ ISBN: 978-964-320-556-0

۲۳۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

۶	پیشگفتار
۱۳	فصل ۱: زمینه
۱۴	مناسبات نرندس در ایران
۲۷	سیر تفکر در ایران
۳۲	(۱) تفکر در مرحله عالی
۳۵	(۲) تفکر ایرانی در مرحله میانی یا دوران عرفان و تصوف
۳۷	(۳) تفکر در سراسیم انحطاط یا دوران انحطاط فتودالسم
۳۹	فصل ۲: موقعیت اقتصادی و گروه‌بندی اجتماع در نیمه اول قرن نوزدهم
۴۰	زمینه
۴۴	روستایان
۴۵	ایلات و عشایر
۴۶	روستایان زمین‌کار
۵۳	قشریندی اجتماعی در شهرها
۵۵	بازرگانی و پیشه‌وری و صنایع دستی
۶۱	روحانیون
۶۷	فصل ۳: ایدئولوژی مخالفان یا ایدئولوژی شیخیه
۶۸	زندگی و آثار رهبران
۷۵	بنیان‌های ایدئولوژی شیخیه
۷۵	الهیات و امام‌شناسی شیعه
۹۰	شیخیه و معاد

فصل ۴: ایدئولوژی مخالفان: آیین باب یا الحاد رسمی	۱۰۱
زندگی و آثار باب	۱۰۲
بنیان‌های ایدئولوژی باب	۱۱۰
رابطه علم عدد و علم حروف با الهیات	۱۱۰
الهیات باب	۱۱۵
ناکجا آباد بیان	۱۲۳
فصل ۵: جنبش‌های سیاسی - اجتماعی بایبان	۱۳۷
جنبش بایبان در مرحله مسالمت‌آمیز	۱۳۸
واقعه تهران	۱۳۸
اجتماع شش بدشت	۱۴۱
جنبش بایبان در مرحله اعمال قهر	۱۴۳
قلعه شین طبه سی	۱۴۳
شورش زنجان	۱۴۷
شورش نی‌ریز	۱۴۹
جنبش بایبان در واپسین مرحله	۱۵۲
فصل ۶: علل شکست جنبش بایبان	۱۵۹
انشعاب شیخیه	۱۶۰
اشتباهات باب و رهبران جنبش بایبان	۱۶۳
فصل ۷: سرانجام بابی‌گری	۱۷۱
انشعاب بایبان	۱۷۲
آیین بهاء‌الله یا بهائی‌گری	۱۷۵
دخالت دولت‌های اروپایی	۱۸۳
لوح رحمت	۱۸۷
نتیجه و پایان	۱۸۸
معتزله و عقل	۱۹۲
معرفی مهم‌ترین منابع	۲۱۰
معرفی منابع به زبان فارسی و عربی	۲۱۰
معرفی منابع به زبان‌های اروپایی	۲۱۵

آشنایی بیشتر ۲۲۱

۲۴۵	یونیتاریانیسم	۲۳۲	خرمدینان	۲۲۱	فنودالیسم
۲۴۶	پان تیسم	۲۳۲	رتسانسیسم	۲۲۲	مدیوالیسم
۲۴۶	مونوتیسم	۲۳۳	مزدانیسم	۲۲۲	تنوسوفیسم
۲۴۶	اسکتیسیسم	۲۳۳	زوراستریانیسم	۲۲۲	پاگانیسم
۲۴۶	هندوئیسم	۲۳۳	گنوستیکیسم	۲۲۲	شیخیه
۲۴۷	ناسیونالیسم	۲۳۴	نئوپلاتونیسم	۲۲۳	بایسم
۲۴۸	پرولتاریانیسم	۲۳۵	ماتریالیسم	۲۲۳	مرکانتیلیسم
۲۴۹	یوروکراتیسم	۲۳۵	ایده آلیسم	۲۲۴	اکوالیتاریانیسم
۲۴۹	کاتولیکیسم	۲۳۶	دیالکتیکیسم	۲۲۵	هرمتیکیسم
۲۵۰	پایسم	۲۳۷	آنتیسم	۲۲۵	آچمیسم
۲۵۰	ایسکوبالیانیسم	۲۳۸	انانیسم	۲۲۵	آنیمیسم
۲۵۰	ایزوتریسم	۲۳۸	میانرانیسم	۲۲۶	نومینالیسم
۲۵۱	اوانجلیکالیسم	۲۳۸	انجلیسم	۲۲۶	پروتستانیسم
۲۵۱	کارانیسم	۲۳۹	بودیسم	۲۲۷	کالونیسم
۲۵۱	فیثاغوریانیسم	۲۴۰	آگوستینیسم	۲۲۸	پاتری آرچالیسم
۲۵۱	اشعریه	۲۴۰	پردستیناریانیسم	۲۲۸	کاستیسم
۲۵۲	وفتیسم	۲۴۰	معتزله	۲۲۸	هیرارچیسیم
۲۵۲	سولاریسم	۲۴۰	دهریه	۲۲۹	هلنیسم
۲۵۳	آنتی مارکسیسم	۲۴۱	راشنالیسم	۲۲۹	دموکراسیسم
۲۵۳	هیومانیزم	۲۴۲	امپریسیسم	۲۳۰	مزدکیسم
۲۵۴	سوسیالیسم	۲۴۲	یوتوپانیسم	۲۳۰	بورژوازیسم
۲۵۵	اندیوچو آلیسم	۲۴۳	ایلو مینیسم	۲۳۱	سوفیسم
۲۵۵	امپریالیسم	۲۴۳	اسکولاستیکیسم	۲۳۱	دترمینیسم
۲۵۷	پوزیتیویسم	۲۴۴	نچورالیسم	۲۳۲	قرمطیان

نمایه: اسامی اشخاص، قبایل، اماکن جغرافیایی، کتاب ها ۲۵۹

به یاد

آقاسی نوزاد

پیشگفتار

ما به لفظ دانش نخواهیم جز روشنی و پیدایی وجود چیزها و نه به دانسته
جز چیز روشن و پیدا و نه به داننده جز علت و سبب روشنایی و پیدایی
چیزها و به بی‌دانشی نخواهیم مگر پنهانی و پوشیدگی وجود چیزها و نه به
دانسته مگر پوشیده و پنهان.

مصنفات افضل‌الدین کاشانی

مخالفان انقلابی فقه دانسته (۱) در تمام دوران قرون وسطا (۲) وجود داشتند و
مبارزات آنان به مقتضای زمان، غالباً به شکل عرفان (۳)، الحاد (۴) آشکار
ایدعت‌گذاری علیه مذهب رسمی ایران و قیام‌های مسلحانه تجلی می‌نمود.

در مرز نیمه اول و نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی، تحولاتی در اندیشه مذهبی و تفکر
در ایران روی داد که به نام مکتب شیخیه (۵) مشهور است. این تحول که در آغاز در
اندیشه مذهبی و عرفانی شکل گرفت، سرانجام در مسیر تکاملی خود، به جنبش
بابیان (۶) یعنی یک جنبش اجتماعی منجر شد. بنابراین یک مکتب جامع:

این جنبش در مرز بین جامعه کهن فئودال و انحصار و تجزیه سریع آن قرار
دارد و خود یکی از عوامل این انحطاط و تجزیه سریع است. در این جنبش
به شکل بسیار مبهمی، آن گذار عظیم تاریخی از جامعه سنتی به جامعه در
حال پیدایش منعکس است که باب، ایدئولوگ دینی آن بود.

ویژگی این جنبش در حالت مرزی، آن است که در عین شباهت کامل به
جنبش‌های الحادآمیز قرون وسطایی، برخی هسته‌های جنبش‌های
غیرمذهبی سوداگری (۷) بعدها رانیز با خود دارد. به دیگر سخن در جنبش
بابیان هم شعارهای قیام‌های مساوات‌گرایانه (۸) دهقانان قرون وسطایی و

هم برخی شعارهای مورد پسند سوداگری انعکاس یافته است. بدینسان در این جنبش، عناصر قرون وسطایی قیام دهقانی و فقرای شهر و عناصر قیام‌های دموکراتیک و لیبرال دوران آغازشونده، باهم درآمیخته است.

حقیقت این است که تاکنون با مکتب شیخیه، بویژه با جنبش بابیان همچون یک حرامی رفتار شده و چنین وانمود شده است که گویا این مکتب و سپس آن جنبش، از بطن تاریخ و فرهنگ ایرانی و اسلامی بیرون نیامده و دنباله و نتیجه منطقی تحولات اجتماعی و فکری ایران نبوده است! حتی هانری کربن^۱ نیز در رساله مکتب شیخیه از بابیان با نفرت یاد کرده است.

به همین دلیل است که هنوز و تا این زمان، مکتب شیخیه و جنبش بابیان و جریانات بعدی آن در هاله‌ای از افسانه و ابهام پنهان گردیده‌اند. نخستین وظیفه‌ای که بر عهده داشتم، مطالعه مهم‌ترین و معتبرترین منابع مربوط به آن مکتب و آن جنبش بود ولی در عمل دریافتم که پژوهش در این زمینه برای هر پژوهنده ایرانی و غیرایرانی، شاید مشکل‌ترین زمینه برای پژوهش در مسائل مربوط به تاریخ، تفکر، فلسفه و الهیات ایرانی باشد. این نه بدان سبب بود که منابع مربوط به این مکتب و این جنبش، در هاله غلیظی از اصطلاحات عرفانی، فلسفی، الهی، علم عدد، علم حروف، احادیث و روایات مذهبی و نثر سنگین و گاه غیرقابل درک پنهان گردید. اما، بل بدین علت بود که منابع اصیل در این زمینه، به خصوص منابع مربوط به بابیان^۲ و بهائیان بسیار کمیاب و حتی نایاب است و اکثریت قریب به اتفاق آنها، حتی در کتابخانه‌های بزرگی چون کتابخانه ملی ایران، کتابخانه مجلس شورای ملی، کتابخانه مرکزی دانشگاه [تهران] و حتی در کتابخانه ملی پاریس نیز یافت نمی‌شود.

ولی آگاه بودم که بسیاری از این رسالات در کتابخانه‌های شخصی و خصوصی اهل فن، به خصوص نزد برخی از ازلیان و بهائیان یافت می‌شود اما مشکل این بود که آنان

۱ - (۱۴ آوریل ۱۹۰۳ - ۷ ژوئیه ۱۹۷۸) فیلسوف، شرق‌شناس، ایران‌شناس، اسلام‌شناس و

شیعه‌شناس فرانسوی. استاد شیعه‌شناسی دانشگاه سوربن فرانسه بود.

۲ - ازلی: شعبه‌ای منشعب از بابیه که توسط میرزا یحیی صبح ازل (۱۲۴۸-۱۳۳۰ قمری)

تأسیس گردید.

این رسالات را در اصطلاح خودشان در اختیار غیراهل نمی‌گذاشتند تا مبادا از آنها استفاده نامشروع گردد؛ با این همه در طول یک دوران طولانی بر این مشکل پیروز شدم و به محض شکار یک رساله که اکثراً با منت نهادن بسیار بر من، بیش از چندروز در اختیارم گذارده نمی‌شد، به مطالعه و یادداشت برداری می‌پرداختم.

این آثار به چند دسته تقسیم می‌شوند:

(۱) آثار رهبران مکتب شیخیه

(۲) آثار باب و بایان اولیه

(۳) آثار سران و نویسندگان فرقه بهائی

(۴) آثار سران و نویسندگان فرقه ازلی

(۵) آثار معرکان و نویسندگان وابسته به سلسله قاجاریه^۱

(۶) آثار نویسندگان معاصر ایران

(۷) و سرانجام آثار، که نویسندگان و ایران‌شناسان اروپای غربی تألیف کرده‌اند.

مهم‌ترین کار من، انعکاس این آثار از یکدیگر و جستجوی حقیقت بود. جز منابع مربوط به نویسندگان شیخی بابی، زلم و بهائی که هر کدام جداگانه سنگ خود را به سینه می‌زنند، منابع نویسندگان قرن نوزدهم و قرن بیستم ایران با آنکه حاوی مطالب سودمندی بودند، متأسفانه بیشتر به طعن و لعن و تکفیر^۲ مکتب شیخیه و جنبش بایان اختصاص داده شده بودند تا تحلیل علمی آن.

آثار نویسندگان خارجی و آثار برخی از نویسندگان ایرانی که به زبان‌های اروپایی تألیف گردیده نیز دارای خصوصیتی بودند که مجبورم آنها را به ذکر شوم. بیشتر این آثار به سبب استفاده نویسندگان آنها از منابع دست دوم و سوم و منابع نویسندگان بهائی و نیز شناسایی سطحی نویسندگان آنها از تاریخ و تفکر اسلامی و ایرانی، نمی‌توانستند پژوهنده کنجکاو را راضی کنند. در میان انبوه آثار نویسندگان خارجی، آثار چند نویسنده جالب توجه بود که به ذکر آنها می‌پردازم.

(۱) آثار کنت دو گوبینو^۳ دیپلمات فرانسوی در قرن نوزدهم. گوبینو در اواخر جنبش

۱ - دوره پادشاهی: ۱۳۴۴-۱۲۰۹ قمری ۲ - کسی را کافر و بی‌دین خواندن

۳ - کنت آرتور دو گوبینو (۱۴ ژوئیه ۱۸۱۶-۱۳ اکتبر ۱۸۸۲) نویسنده، شاعر، شرق‌شناس،

بایبان به ایران آمد و تحقیقات دقیقی راجع به بایبان به عمل آورد. با این همه و با وجود آنکه آثار او حاوی اطلاعات ارزشمندی است، به سبب آنکه بیشتر مطالب آن اختصاص به چگونگی جنبش بایبان دارد، نمی‌تواند خواننده کنجکاو امروز را که خواهان ریشه‌یابی و تحلیل علمی است، راضی کند.

(۲) آثار آل.م. نیکلا^۱، این شخص نیز در اواخر قرن نوزدهم، کارمند سفارت فرانسه در ایران بود و بعدها که به جزیره قبرس رفت، با میرزا یحیی صبح ازل^۲ ملاقات کرد و رسالات و مقالات بسیار راجع به مکتب شیخیه و بایبان تألیف کرد اما این رسالات نیز با وجود آنکه حاوی اطلاعات ارزشمندی هستند، امروزه تقریباً ارزش خود را از دست داده‌اند و تنها آن بخش از آنها که اختصاص به چگونگی جنگ‌های بایبان دارد، هنوز ارزش خود را حفظ کرده‌اند.

(۳) آثار ادوارد براون^۳ ایرانی‌شناس انگلیسی. براون نیز در اواخر قرن نوزدهم به ایران آمد و یکسال تمام به جست‌وجوی بایبان پرداخت و بسیاری از رسالات آنان را خرید؛ و پس از بازگشت به انگلستان مقالات و رسالات بسیاری راجع به جنبش بایبان و جریانات بعدی آن تألیف کرد. او شخصاً با میرزا یحیی صبح ازل و میرزا حسینعلی بهاءالله^۴ و بسیاری از بزرگان ازلی و بهایی ملاقات کرد و اطلاعات بسیاری گرد

مورخ، پژوهشگر و سیاستمدار فرانسوی. او در سال ۱۸۵۵ به ایران سفر کرد.

۱- لویی آلفونس دنیل نیکولا فرانسوی (۱۸۶۴-۱۹۳۹)

۲- میرزا یحیی نوری ملقب به صبح ازل، پسر میرزا عباس (۱۲۳۰-۱۲۴۸ قمری) مؤسس فرقه ازلیان است. پس از کشته شدن سید علی محمد باب (۱۲۶۶-۱۲۳۵ قمری)، برادر او بر میرزا یحیی گرد آمدند. بهاءالله برادر وی نیز پیروی از او را پذیرفت و تا سال ۱۲۷۸ قمری موافقت برقرار بود لیکن سرانجام بین دو برادر اختلاف افتاد و پس از آنکه حکومت عثمانی، صبح ازل را به قبرس و میرزا حسینعلی بهاءالله را به عکا تبعید کرد، این اختلاف بین دو فرقه بیشتر شد و پیروان میرزا حسینعلی بر ازلیان چیره شدند. ازل را الواح و رساله‌هایی است که به خط میرزا رضوانعلی پسر او است.

۳- ادوارد گرانویل براون (۱۸۶۲-۱۹۲۶) پژوهشگر، ادیب و شرق‌شناس

۴- میرزا حسینعلی پسر میرزا عباس نوری ملقب به بهاءالله (متولد ۱۲۳۳ در تهران و متوفای

آورد و آنها را به چاپ رساند ولی متأسفم که بگویم که آثار ارزشمند او نیز فاقد تحلیل دقیق و ریشه‌یابی مکتب شیخیه و جنبش بابیان است و بیشتر اختصاص به امور مذهبی و چگونگی انشعاب بابیان به دو فرقه ازل و بهائی دارد.

(۴) رساله مکتب شیخیه از حکمت الهی شیعی اثر هانری کریب نیز به عکس سایر آثار او، فاقد تحلیل است و بیشتر به شرح زندگی و آثار رهبران شیخیه، به خصوص خاندان حاج محمدکریم خان کرمانی اختصاص دارد. علاوه بر آن بر سراسر صفحات این رساله، اندیشه عمیق عرفانی نویسنده سایه افکنده است. علاوه بر تمام این مسائل، یک شک دیرینه در من وجود دارد که هیچگاه به من اجازه نمی‌دهد چشم و گوشم به دست و دهان دیگران باشد. بنابراین وظیفه داشتم که در تحلیل خود از مکتب شیخیه جنبش بابیان، در حالی که از تمام این آثار استفاده می‌کنم، نه تحت تأثیر طعن و این و تکفیر نویسندگان ایرانی از شیخیه و بابیان قرار بگیرم و نه تحت تأثیر اشک‌هایی که کنت و گوبینو و آل.م. نیکلا و ادوارد براون بر کشتگان بابیان و هانری کریب بر مذهب شیخیه ریخته‌اند.

وظیفه من ارائه یک رساله جامع درباره این مکتب و این جنبش بر مبنای اصول علمی بود و ناگفته نماند که در این رساله، فضل تقدم و تقدم فضل با م.س. ایوانف، محمدباقر مؤمنی و یک نویسنده بزرگ دیگر ایرانی است. حاصل پژوهش‌های من رساله کنونی است که برای دانشگاه پاریس نشر مطابفات عالییه در علوم اقتصادی و

۱۳۰۹ در عکا). وی در سال ۱۲۶۰ به واسطه ملا حسین بشرویه (۱۲۶۶ قمری) در تهران خبر دعوت باب را شنید و به یاری او قیام کرد. در واقعه سال ۱۲۰۸ (براندازی به طرف ناصرالدین شاه قاجار از طرف بابیان)، بهاءالله با گروهی از بابیان زندانی گردید. پس از چهار ماه به عراق تبعید شد و ۱۱ سال در بغداد به تبلیغ بایبه مشغول بود. در سال ۱۲۷۹ او را به استانبول و پس از چهار ماه به آدرنه و پس از پنج سال به عکای فلسطین تبعید نمودند و او در سربازخانه بیرون عکا زندانی بود تا درگذشت. وی در بغداد خود را «من یظهره الله» و «موعود» بیان می‌خواند. از آثار او است: ایقان، اقدس، جواهر الاسرار، هفت وادی، کلمات مکنونه.

۱ - میخائیل سرگیویچ ایوانف، ایران‌شناس، مورخ، داستان‌نویس و نمایشنامه‌نویس روسی

اجتماعی تنظیم شد.

ناچارم متذکر شوم که این رساله اثری تحلیلی است، با این همه هر جمله و یا بهتر بگویم هر کلمه آن متکی است بر معتبرترین آثار و اسناد و در صورتی که مدعی طلب کند، هر جمله آن را با معتبرترین اسناد و منابع همراه خواهم کرد. می توانستم این رساله را در پانصد صفحه یا بیشتر تنظیم کنم اما پرداختن به مسایل فرعی و دست دوم را جایز نمی دانستم. ذکر چند نکته دیگر را ضرور می دانم:

(۱) منابع مربوط به شیخیه و بابیان و جریانات بعدی آن، مانند تمام مکاتب و جنبش های فکری، اجتماعی، عرفانی و مذهبی در قرون وسطا در دوران فئودال، آمیخته با کلمات و جملات سنگین عربی، آیات قرآن، احادیث و روایات مذهبی، رموز و اشاره های فلسفی و عرفانی، رموز و اشاره های علم حروف و علم اعداد، رموز و اشاره های هرمی (۵)، و کیمیا (۱۰) و سیمیا و غیره است. لزومی ندیده ام که ماده را هیولی^۱ یا هیولا^۲ ایده^۳ مثل و اتم را جزء لایتجزا و انیمیس (۱۱) را حکمت ذری بنویسم. تمام کوشش من در تحریر این رساله بر آن بوده تا احادیث مذهبی و سوره ها و آیات قرآن و رموز و اشاره های عرفانی و فلسفی را بشکافم و به ساده ترین صورت ممکن تحریر نمایم تا برای توده و اندنگان قابل درک باشد زیرا که تاریخ و جامعه شناسی و فلسفه از آن توده مردمان است به آن خواص.

(۲) به سبب محدود بودن صفحات این رساله، مسایل مربوط به فقه و مکاتب مختلف فلسفی، عرفانی، الهیات و ماوراء الطبیعه و نیز چگونگی مشخصات فئودالیسم ایرانی و اسلامی و اروپایی و تفاوت آنها در شکل بروز انواع و نسل های آن (و نه در ماهیت) بطور خلاصه مطرح شده و به اشاره، تنها رئوس آن ذکر شده است زیرا هم صفحات محدود این رساله این اجازه را به من نمی داد و هم آنکه آن مطالب را بطور مشروح در آثار قبلی خود آورده ام.

(۳) در این رساله اشاراتی بطور پراکنده به شباهت رفورماسیون^۲ مذهبی لوتر^۳ و

۱ - ماده اولیه عالم را هیولی گویند که واحد و بسیط هست و همواره متصور به صور و متقلب به احوال و اشکال و هیأت مختلف است. ۲ - اصلاحات

۳ - مارتین لوتر (۱۵۴۶-۱۶۸۳ میلادی) کشیش و مصلح دینی آلمانی

مونتسر^۱ و کالون^۲ بارفورماسیون شیخیه و بایبان شده است. بدیهی است که در هر دور فورم، پدیده‌هایی یافت می‌شوند که می‌توانند نشانه‌گذار تدریجی از نظام فتودالیسم به نظام سوداگری باشند اما اگر همچون جامعه‌شناس آلمانی ماکس وبر^۳، بپنداریم که رفورماسیون شرط ضرور و اصلی قدرت گرفتن نظام سوداگری است، نخست کشورهای نظیر ژاپن را از یاد برده‌ایم و سپس اسیر دامگاه جامعه‌شناسی غیرعلمی وبر و تیپ‌های ایده‌آل او و نام‌گرایی (۱۲) او گشته‌ایم و سپس تکامل تاریخی جوامع را از یاد برده‌ایم زیرا رفورماسیون لوتر و پروتستانیزم (۱۳) و کالوینیسم (۱۴) می‌توانست یکی از مرام‌های [ایدئولوژی] سوداگری در حال پیشرفت باشد، نه بنیان هستی‌طبقاتی آن.

پاریس

اردیبهشت ماه ۱۳۵۵

محمدرضا فشاهی

دو نکته:

- ۱- کتاب حاضر با نام «واپسین جنبش قرون وسطایی در ایران فتودال» فقط یکبار در سال ۱۳۵۶ توسط انتشارات جاویدان منتشر شده است، ناشر
 - ۲- نگارش ۲۸۱ پاورقی، تعریف ۷۲ اصطلاح مختوم به ایسم و بحث آشنایی بیشتر و همچنین نمایه: قبایل، اماکن جغرافیایی، کتاب‌ها به کتاب حاضر اضافه شده است.
- عزیزالله علیزاده

۱- توماس مونتسر (۱۵۲۵-۱۴۹۰) کشیش انقلابی آلمانی

۲- ژان کالون (۱۵۶۴-۱۵۰۹ میلادی) فیلسوف و مبلغ مذهبی فرانسوی

۳- ماکس وبر (۱۹۲۰-۱۸۶۴ میلادی) جامعه‌شناس آلمانی